

П.В.Кутуєв

д.с.н., професор, в.о. зав. кафедри соціології НТУУ «КПІ»

ДЕРЖАВА, ЩО СПРИЯЄ РОЗВИТКУ, ТА ПІДНЕСЕННЯ „РЕШТИ”

Інституціоналізація раціональної веберівської бюрократії могла бути вписаною у реєстр досягнень радянського ленінізму лише за умов тотальної теоретико-методологічної запліпленості дослідника, схильного послуговуватися Парсонсовою схемою еволюційних універсалій (яка, хоч і передбачала постання бюрократії на певному етапі розвитку людського суспільства, але коректно уникала надавати апріорну відповідь на питання про її природу) у дусі вульгарного соціологізму з його наголосом на економічно-детермінованому та лінійному характері соціальних, політичних та культурних процесів. Імена відверто парадигматичних представників школи вульгарного соціологізму – таких, приміром, як В.М.Фріче та В.Ф.Переверзєв – згадуються нечасто, а їхній теоретичний набуток стає предметом експлікованого дискурсу ще рідше. Тим не менш структура та методологія цієї затаврованої ще радянськими „Сталіновими” вченими 1930-х років традиції постійно відтворюються у практиці соціального аналізу дослідниками, які є представниками найрізноманітніших дослідницьких програм, навіть попри те, що дуже часто вони функціонують у системах координат відмінних культур та інтелектуальних традицій і є керованими протилежними за орієнтацією ідеологіями (приміром, прихильники теорії модернізації *versus* послідовники школи залежності). Така практика вульгарного соціологізму зумовлює фаталістичну „віру” у те, що у своєму розвитку суспільства дотримуються певного зразка: чи то, згідно з Марксовим баченням, англійської моделі капіталізму, чи то ленінської теорії та практики диктатури пролетаріату, чи то приписів ідеологів ліберального капіталізму. Тому виникнення „раціональної бюрократії” розглядалося як необхідний, а не контингентний етап „еволюції” суспільства. Варто також

зауважити, що раціональна бюрократія є функціональною лише за певних соціально-історичних, політичних та культурних умов. Висока ефективність інституцій, структурованих за принципами, що є протилежними раціонально-бюрократичним, засвідчують хибність тези про універсальну природу бюрократії. Так, здатність податкової системи Пруського королівства за часів Фрідріха Великого ефективно вилучати ресурси була безпосередньо узалежнена від змішаного устрою податкової служби, яка поєднувала бюрократичні та патрімоніальні елементи¹. Ленінізм як особливий тип безособової харизматичної організації генерував інституції, форма та структура яких здавалася аналогічною з феноменами модерного суспільства у його ідеально-типовій західній інкарнації. Водночас зміст політики та спрямованість ленінських режимів підривали модерну візію та суспільні практики. Як ленінізм, так і нацизм надихалися ідеєю безперервної революції (термін М.Манна), яка мала не лише реструктурувати „старий порядок” за новим зразком, але й передусім переслідувала мету забезпечити режим соціокультурним середовищем². Політика безперервної революції ленінських режимів доби консолідації чинила перепони формуванню легально-раціонального типу панування, зорієнтованого на безособові норми, легітимність яких перевіряється конкуренцією світоглядів та ідеологій у рамках автономної публічної сфери й структурованого політичного суспільства. Прийнятна для ленінських режимів формула зв’язку ідей та інтересів спонукала відтворення станового суспільства на чолі з партійною „аристократією”, націленої на „бойові завдання” соціальних перетворень

¹ Див.: Kiser E., Schneider J. Bureaucracy and Efficiency: Analysis of Taxation in Early Modern Prussia // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – № 2. – P. 187-204; Bendix R. *Nation-Building and Citizenship*. – Garden City: Anchor, 1969. – P. 130.

² Про концептуалізацію ленінських режимів та їхню „політику розвитку” див.: Кутуєв П.В. Прологомени до політичної соціології ленінізму // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2000. – № 4. – С. 32-68; Кутуєв П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 1. – С. 41-60.

(архетипний список досягнень Й.Сталіна, який мав беззаперечно санкціонувати його статус як харизматичного лідера, так і „державного діяча” квазімодерного штибу, включав колективізацію, індустріалізацію, перемогу над зовнішньою агресією та створення соціалістичного „табору” під егідою „Московського центру”). Зміцнення ролі бюрократичного панування у межах ленінських режимів передбачало досягнення суто прагматичних цілей, не заторкаючи природи режиму, лише посилюючи патрімоніалізацію, ба навіть султанізацію державного апарату. За проникливим спостереженням Г.Рота, патрімоніальні правителі послуговуються широким спектром методів рекрутування управлінського персоналу. Ці методи є остронь чисто патрімоніальних принципів і, хоча зберігають видимість патрімоніалізму, насправді опираються на феодално-контрактні, бюрократично-контрактні або просто персональні взаємини³. Зникнення ленінізму та дезінтеграція „Московського центру” (спершу відпад східно-європейських сателітів, а згодом й розкладання радянського „ядра” системи) трансформували радянські республіки із суто теоретичним суверенітетом (публічне наполягання на реальності якого завжди мало трагічні наслідки для індивідів, які серйозно сприймали відповідні статті радянської Конституції) у квазінаціональні держави. Правлячі кола цих новітніх політичних утворень – які, у випадку України, пройшли шлях від агентів пізнього ленінського режиму, що переживав неотрадиціоналістську дегенерацію, до опортуністичних прибічників ідеї політичної незалежності – легітимізували своє рішення у термінах теорії раціонального вибору, наполягаючи на необхідності існування національної держави задля успішного економічного розвитку та досягнення суспільного добробуту. За умов постленінізму українські державні менеджери зіткнулися із проблемами, що нагадували виклики, які поставали перед елітами нових країн третього світу – а саме, модернізація та розвиток. Втім, попри всю

³ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 195.

типологічну схожість завдань, що виринали і виринають перед країнами, що розвиваються, та постленінськими державами, було б помилковим недооцінювати ґрунтовно відмітні стартові умови двох типів суспільств – наприклад, відсутність індустріалізації у більшості випадків третього світу versus тотальна індустріалізація радянського гатунку. Для нашого аналізу важливішими є не відмінності у матеріальній інфраструктурі, а паралелі в інституційній будові та панівних культурних зразках відповідних суспільств. До цих паралелей в економіці „спізно індустріалізованих” та постленінських країн долучаються, на думку А.Амсден, певні спільні структурні риси, а саме: складності із доступом до зовнішніх ринків, проблеми із дизайном продукції та доволі відстала технологія. Жодну з цих проблем, за переконанням цієї авторитетної дослідниці з Масачусетського інституту технологій, неможливо розв’язати, покладаючись виключно на „невидиму” руку ринку та дотримуючись приписів неоліберальної ортодоксії. Позаяк мінімізація ролі держави в економіці є шиболетом неолібералізму, доцільно схарактеризувати цей світогляд детальніше. За парадигматичним формулюванням А.Сміта, функції держави обмежуються лише кількома завданнями: обов’язком захищати суспільство від насильства та поглинання іншими державами; обов’язком захищати настільки, наскільки це є можливим кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку всіх інших членів суспільства шляхом встановлення справедливої системи правосуддя; обов’язком створювати й підтримувати ті громадські роботи та ті громадські інституції, створення та підтримка яких ніколи не зацікавить індивіда або невелику групу індивідів через неможливість отримання прибутку, який би відшкодував витрати цих індивідів від такої діяльності. Водночас Сміт

вважав, що подібне інвестування у громадське благо приносить суспільству набагато більше, аніж просте повернення витрат⁴.

Неолібералізм, який історично пов'язаний із критикою марксизму австрійською економічною школою, монетаризмом М.Фрідмана та Гайековою консервативною візією соціальної еволюції як процесу, що самоорганізується, сьогодні фактично зняв гостроту протиріч між консерватизмом та соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії однієї ідеології. У пригоді стає слушне спостереження А.Ренд про вплив „метафізичних” рефлексій на формування політики, згідно з якими ідеалізм правих та матеріалізм лівих диктує, які саме сфери людської діяльності мають контролюватися: „кожен табір прагне контролювати сферу, яку він розглядає як метафізично важливу; кожен надає свободу лише тим видам діяльності, до яких він ставиться із презирством”⁵. За такого концептуального бачення, суть неолібералізму є у десоціалізації суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як вислід, формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (welfare state) до держави загальної праці (workfare state). Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимізується за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або інвестор, що діє у рамках ринку. Ідеологія неолібералізму стала впливовою в політичних колах через посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції, відповідно мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік,

⁴ Див.: Sperling V. Introduction: The Domestic and International Obstacles to State-Building in Russia // Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. – Boulder: Westview Press, 2000. – P. 4.

⁵ Rand A. Philosophy: Who Needs It? – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1982. – P. 229.

зниження податків та надання пільг корпоративним діячам⁶. У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб вирішення проблеми, а як складова проблеми, а відтак, „утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. ...Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем”⁷. Критика на адресу претензій неолібералізму на універсальність часто трансформується у науковців лівої орієнтації у монологічну інвективу. П.Еванс пропонує набагато виваженішу оцінку доробку прибічників неоліберальної візії, ніж деякі з його колег. На думку американського соціолога, після елегантної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу теоретиками неоліберального підходу прихильникам концепції держави, що сприяє розвитку, стало легше обгрунтовувати необхідність прискіпливого аналізу конкретних кроків держав у реальному житті та їхніх чинників⁸. Власне реалізація неоліберальної програми на практиці стала найсерйознішим аргументом проти цієї теорії, позаяк вона розглядала державу як сукупність

⁶ Див.: Gill S. *Globalization of Capital and Political Agency in the Twenty-first Century // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 24.* Б.Джессоп пропонує традиційно новаторський аналіз занепаду кейнсіанської національної держави загального добробуту та процесу її заміщення шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системній конкурентноспроможності (див.: Jessop B. *The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Function, Scale, and Modes of Coordination // Social Policy and Administration Review. – 1999. – Vol. 33. – № 4. – P. 348-359*).

⁷ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 28.*

⁸ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 22.*

атомізованих індивідів, які прагнуть здобути макимальної вигоди, а відтак створюють сприятливі можливості для отримання ренти своїм прибічникам; тимчасом як дії, спрямовані на мінімізацію держави та перетворення її на нейтральнішого арбітра Смітового штибу, вимагало цілеспрямованих зусиль саме з боку державного апарату. А.Гіршман, який був піонером студіювання розвитку суспільств, розташованих поза географічним ареалом Заходу, також пріоритезував здатність націй та їхніх громадян організовуватися з метою досягнення розвитку. Він справедливо відзначав, що за допомогою подібної зосередженості та беззастержної вмотивованості „ми фокусуємося на специфічних процесах розвитку в сучасних слаборозвинених країнах, а саме на факті, що вони є спізнілими. Ця умова робить їхній розвиток менш спонтанним та більш контрольованим процесом у зіставленні з тими країнами, де цей процес розпочався раніше”⁹.

Втім, знаменно, що обидві позиції ігнорують роль суспільства – соціетальної спільноти – яке під впливом політичного суспільства здатне надати підтримку, а з нею й легітимність „командам змін” (Дж.Ватебурі), які радикально реформують апарат держави та її політики розвитку, часто послуговуючись утопічною вірою у ринок як своїм дороговказом.

Не можна не погодитися із висновком відомого британського дослідника радянського “реального соціалізму” А.Нове, який твердить, що постленінські країни успадкували від попереднього режиму викривлену структуру промисловості, яка, окрім того, є екологічно небезпечною та позбавленою засобів комунікації та інфраструктури. Адекватність неоліберальної моделі за рецептами рейганоміки та тетчеризму умовам постленінізму є більш, ніж сумнівною, позаяк навіть в умовах західних держав ядра капіталістичної світ-системи висліди політики “нових правих” були далекими від

⁹ Hirshman A. The Strategy of Economic Development. – New Haven: Yale University Press, 1958. – P. 8.

економічного успіху: “Рейгану вдалося за вісім років перетворити Сполучені Штати з найбільшого у світі кредитора у найбільшого в світі боржника...”¹⁰. Відданість (дуже часто кон’юнктурна) постленінських еліт антиплановій ідеології споукає їх запозичувати моделі розвитку з підручників з вільної ринкової економіки, але за умов, коли існує гостра нестача приватного капіталу, нехтуючи уроками Японії та Південної Кореї¹¹.

Для прибічників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є очевидним, що зростання вимагає „систематичного, *дисциплінованого* (курсив мій. – П.К.) втручання держави на всіх стадіях розвитку аби допомогти певним фірмам покращити донедавна доволі низьку якість їхньої продукції”¹².

Переважній більшості країн третього світу було необхідно *розбудувати* нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після вивільнення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства

¹⁰ Nove A. Some Thoughts on Plan and Market // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 44. Важливою частиною виборчої програми Р.Рейгана була обіцянка збалансованого бюджету. У 1981 році – тобто на початку першого президентського строку Рейгана – дефіцит американського федерального бюджету становив 74 млрд. доларів США, а загальна заборгованість країни сягала 1 трлн. доларів США. За десять років дефіцит федерального бюджету так і заборгованість країни зросли в чотири рази, дорівнюючи 300 млрд. доларів США та 4 трлн. доларів США відповідно (див.: Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 316-317; Arrighi G. Hui P., Hung H.F. Historical Capitalism, East and West’ // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 308).

¹¹ Nove A. Some Thoughts on Plan and Market // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 45.

¹² Amsden A. Can Eastern Europe Compete by “Getting the Prices Right”? // Rebuilding Capitalism: Alternative Roads after Socialism and Dirigisme / Ed. by A. Solimano, O. Sunkel, M. I. Blejer. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 103-104.

загалом і Україна зокрема потребують не стільки *розбудови* абсолютно нової держави, скільки *реструктуризації* розгалуженої системи залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно з вимогами нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії із капіталістичною світ-економікою (глобалізацією, якщо скористатися популярним у наш час термінологічним жаргоном). Постленінські політичні утворення – як свого часу постколоніальні режими третього світу – повинні забезпечити політичну стабільність (за Г.Ротом, то вона, *політична* стабільність, є першочерговим завданням, оскільки за її відсутності досягнення у всіх інших сферах, таких, як соціальний та економічний розвиток, є хисткими¹³) аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв’язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. Щільно пов’язане із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об’єднаних спільним відчуттям приналежності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав в обох випадках очікується розробка та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого, разом із іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання – як окреслив цей феномен А.Гонет¹⁴, була одним із мотиваторів масової (у випадках певних країн) мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності.

¹³ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194.

¹⁴ Поняття боротьби за визнання долає обмеженість суто утилітаристської парадигми в поясненні суспільних феноменів та інтерпретується як „життєва людська потреба”, реалізація якої є ключовою для обґрунтування й прийняття іншими цінності спільнот та індивідів, культура та спосіб життя яких, будучи відмінними, водночас не є панівними / гегемоністичними у політико-економічному та ідеологічному сенсі, а отже – дискримінуються (див.: Taylor C. The Politics of Recognition // Multiculturalism and the Politics of Recognition / Ed. by A.Gutmann. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – P. 26).

Варто відзначити, що успадкування державного апарату постленінськими політичними утвореннями є водночас і перевагою, і ганджем у порівнянні з постколоніальними суспільствами третього світу. Це є перевагою, позаяк останні повинні створювати політичний порядок, фактично не маючи майже ніяких професійних кадрових та інституційних ресурсів. Це є недоліком через специфічну структуру пізнього ленінського режиму, який втратив автономію від суспільства та єдину домінуючу логіку, що скеровувала його дії в усіх підсистемах соціуму за шляхом делегування через узурпування, та перетворився на патерналістський устрій неотрадиціоналістського штабу. Такий устрій, поза сумнівом, не передбачав самостійного представництва та озвучення інтересів соціальними групами. Саме цей вимір ленінізму робить правомірним незадіяння концепції авторитарної соціалістичної держави загального добробуту, яка начебто ґрунтувалася на квазісуспільному договорі. Ленінські режими на будь-якій стадії свого розвитку / занепаду принципово відмовлялися санкціонувати організаційне оформлення груп захисту інтересів. Рівночасно ленінці проголошували, що інтереси суспільства враховуються агентами режиму, які, хоч і не виступали *від* імені суспільних груп (як це мало б місце за умов корпоративної системи), проте мали змогу говорити *про* певні сегменти соціального простору, легітимізуючи у такий спосіб існування специфічних „доменів” соціальної та політичної систем. Як вислід, партія, що розглядалася в термінах військової організації станового типу (приміром, як релігійний лицарський орден) та мала відгороджуватися від суспільства, стає інституцією, засадничою метою якої є інкорпорація (але не репрезентація, як це трапилося з авторитарними однопартійними режимами Іспанії за часів Ф.Франко та Мексики під владою інституційної революційної партії). Ці зміни зумовили розклад унітарної домінуючої логіки, яка мала бути універсальною для всіх соціальних сфер, та сприяли виникненню автономних логік окремих полів суспільства. Режим пізнього ленінізму, за влучним висловом Л.Бруста і Д.Старка, перетворюється на Гулівера, якого зв’язали ліліпути – держава, попри свою

колосальну владу примусу, втрачає інфраструктурну владу, розпорошуючи свої зусилля на реалізацію численних партикуляристських інтересів. Партія-держава епохи традиціоналістської дегенерації не є ”закоріненою (embedded) у своєму соціальному середовищі, вона розчиняється в ньому”¹⁵.

Беручи до уваги такий спадок, нагально-актуальним завданням правлячих „еліт” постленінських суспільств стає конструювання держави, що сприяє розвитку. Щобільше, сприйняття держави як автономного агента розвитку стає елементом дискурсу політичного істеблішменту України після „десятирічки” ортодоксально-ринкової риторики¹⁶. Водночас на постленінські суспільства покладається – у відповідності до вимог неоліберального консенсусу – усунення держави із суспільно-економічного життя, навіть попри те, що лише держава спроможна створити інституційну систему координат, у межах якої може функціонувати ринок, здійснюватися накопичення капіталу та розбудовуватися мережа соціального захисту. Домінування державної власності за умов ленінізму унеможлиблює виникнення ринку як еволюційної універсалії у процесі постання диференціації. Ринкові реформи можуть лише проектуватися: “Такий спроектований капіталізм (або капіталізм без капіталістів, як активних захисників своїх класових інтересів), – твердить німецький соціолог К.Оффе, – цілком залежить від рішень, які є видимими, а відтак, вимагають обґрунтування. Розвиток цього капіталізму не може спиратися на стихійну емерджентну еволюцію, яка переважала в історії західних капіталізмів-першопроходців. Новий клас підприємців (а, відповідно, і новий клас найманої робочої сили, на яку перетворюються вчорашні “робітники-

¹⁵ Stark D., Bruszt L. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 115.

¹⁶ Див.: Україна: поступ у 21 століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур’єр. – 28 січня 2000. – С. 7.

громадяни”) витворюється у відповідності з проектом, що розроблявся політичними елітами”¹⁷.

Успішне формулювання та втілення політики розбудови держави, що сприяє розвитку, є можливе лише за умови дослідження аналогічних процесів в інших суспільствах, врахування неповторності кожного „історичного індивідуума” та детального аналізу розмаїтих моделей і стратегій досягнення модерного суспільного порядку та стабільного розвитку. За такого підходу зверхній свідомий та підсвідомий апріоризм, закорінений у євроцентричній інтелектуальній традиції, втрачає свою легітимність. Розвиток за умов відсталості робить імперативом пошук не стільки відповідників, скільки заміників інституційного профілю піонерів. Відомо, що категорію заміника (substitute) розробив А.Гершенкрон з метою обґрунтування критики Марксової формули, яку німецький мислитель висунув у „Капіталі”: індустриально розвиненіша країна пропонує менш розвиненій картині її прийдешнього. Через свою відсталість розвиток країн, що модернізуються, фундаментально відрізняється від модерних суспільств, і, щобільше, ці відмінності великою мірою „є наслідком застосування інституційних інструментів, які не мають аналогу в розвинених індустриальних суспільствах”¹⁸. С.Кузнец так само вказує на ускладненість виникнення системи координат сучасного економічного зростання, позаяк пошук заміника елементів притаманних лідерам, тобто європейській цивілізації, є нелегким¹⁹.

На витюки концепції держави, що сприяє розвитку, натрапляємо вже у Гоббса, який вважав, що фізично здорових людей треба „примушувати

¹⁷ Offe C. Varieties of Transition: The East European and East German Perspective. – Cambridge: MIT Press, 1997. – P. 39.

¹⁸ Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays. – Cambridge: The Belknap Press, 1962. – P. 7.

¹⁹ Див.: Kuznets S. Modern Economic Growth: Findings and Reflections // American Economic Review. – 1973. – Vol. 63. – № 3. – P. 254.

працювати, й аби вони не могли відмовлятися через брак роботи, необхідно заохочувати всілякі промисли, такі як судноплавство, землеробство, рибальство та всі галузі промисловості, які потребують робочих рук”²⁰. У XVIII столітті втручання держави до економічного розвитку обґрунтовував А.Гамільтон, наполягаючи на тому, що “капітал є самовільний та несміливий тоді, коли йдеться про започаткування чогось нового. Державі варто підвищувати рівень упевненості капіталістів, які завжди є обережними та далекосяжними, допомагаючи їм долати перепони, що трапляються на шляху кожного експерименту”²¹. У XIX столітті ідеї, суголосні з принципами парадигми держави, що сприяє розвитку, формулювали Ф.Ліст та Г.Кері. Б.Каммінгс вважає, що Японія завдячує своїм піднесенням не А.Сміту, а теоріям саме цих мислителів²².

Втім, практичні дії, що асоціюються з політикою держави, що сприяє розвитку, поширюються ще задовго до того, як вони стали предметом теоретичної рефлексії. Приміром, за свідченням Аррігі, який висуває власну версію світ-системного аналізу, витриману у Веберовому ключі, правлячі кола Англії XVI століття не були пасивними отримувачами дарів історії: “...Ретроспективний погляд на дії Єлизавети I дають підстави твердити, що інвестування нею здобичі, отриманої у війні з Іспанією, в стабілізацію фунту стерлінгу та створення акціонерних компаній задля розвитку зовнішньої комерційної та територіальної експансії стало найкращою інвестицією, яку

²⁰ Гоббс Т. Левиафан // Гоббс Т. Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 270.

²¹ Цит. за: Woo-Cummings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // Developmental State / Ed. by M.Woo-Cummings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 5.

²² Див.: Cummings B. Webs with No Spiders, Spiders with No Webs: The Genealogy of the Developmental State // The Developmental State / Ed. by M.Woo-Cummings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 61-92.

вона могла б зробити”²³. Подальша колонізація Індії, хоч і не стала вирішальним фактором індустріальної революції, допомогла Британії викупити свій національний борг у голландців.

Попри те, що роль держави в ініціації розвитку була предметом рефлексій мислителів з репутацією класиків від А.Сен-Сімона та Ф.Ліста до А.Гершенкрона та Дж.Нетла, на початку другої половини ХХ століття концепція держави поступилася своїм місцем у дискурсі соціологів альтернативній візії. Послідовник Парсонса й творець неофункціоналізму Дж.Александр слушно зауважив, що соціологічні традиції (парадигми, школи або дослідницькі програми; вибір термінології залежить від філософсько-методологічної орієнтації дослідника) засновуються науковцями-харизматиками²⁴. Рутинізація Парсонсової теорії дії та соціальних систем перетворила концептуальний інструментарій, який розроблявся на основі методологічних засад аналітичного реалізму (“конкретне застосування теорії дії варто відрізнити від її аналітичного значення”²⁵, – таким був лапідарний вердикт Парсонса ще у “Структурі соціальної дії”), на універсальну систему координат, яка механістично застосовувалася прихильниками цього напрямку для інтерпретації процесів соціальних змін у конкретних суспільствах. Аналогічну рутинізацію та вульгаризацію свого часу пережило вчення Маркса, вся багатоманітність якого послідовники на кшталт Поля Лафарга зводили до принципу економічного детермінізму, легітимізуючи у такий спосіб Парсонсову

²³ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L.: Verso, 1994. – P. 210. Див. також: Bagchi A.K. *The Past and the Future of the Developmental State // Journal of World-Systems Research*. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 398-442.

²⁴ Alexander J.C. *Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation // American Sociological Review*. – 1978. – Vol. 43. – № 2. – P. 77.

²⁵ Парсонс Т. *О структуре социального действия*. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 273.

інтерпретацію марксизму як переформулювання утилітаризму класичної політекономії з позиції радикальної політики. Отже цілком адекватною є критика Р.Дарендорфа на адресу ультраортодоксальних парсонсіанців, які зосереджувалися на безконфліктних, безпроблемних аспектах соціального розвитку.

Парсонсові епігони дуже часто схилилися до абсолютизації твердження фундатора теорії соціальної дії та соціальних систем, що “проблема пояснення походження зразка культурної та соціальної організації засадничо відрізняється від проблеми пояснення його поширення за допомогою вже існуючих прикладів. *Те, що модерне індустріальне суспільство стало первинною моделлю для світу в цілому, навряд чи може піддаватися сумніву* (курсив мій. – П.К.)”²⁶. Остання теза, своєю чергою, спиралася на Парсонсову інтерпретацію веберівських ідей про унікальний характер модерного соціального порядку Заходу: “Вебер витлумачував розвиток сучасного західного світу, зокрема тієї його частини, що перебувала під впливом аскетичного протестантизму, як *авангард*”²⁷ (курсив мій. – П.К.)

²⁶ Parsons T. Introduction // Weber M. *Sociology of Religion*. – Boston: Beacon, 1963. – P. LXXI.

²⁷ Веберовій думці притаманний значно вищий ступінь амбівалентності, ніж це воліють визнати євроцентричні теоретики цивілізаційного “авангарду”. Немає жодних підстав заперечувати орієнталістський складник Веберового дискурсу, походження якого пов’язане з циркуляцією расистських ідей у європейському академічному середовищі на зламі двох епох. Г.Гофунг пропонує детальну реконструкцію наукової літератури, яка слугувала Веберу за джерело інформації про Китай під час роботи німецького соціолога над трактатом про даосизм та конфуціанство (див.: Hofung H. *Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900* // *Sociological Theory*. – 2003. – Vol. 21. – № 3. – P. 254-280). Дані, накопичені сучасними вченими, суттєво підривають погляд на той же Китай, як суспільство під владою „азійського способу виробництва” економічно та „східного деспотизму” політично. Не заперечуючи проблем, які виринали в процесі розвитку китайського суспільства, британський дослідник К.Денг вказує на домінуючу роль приватного сектору в китайській економіці та на високий ступінь політичної активності селянства,

найважливішої еволюційної тенденції. ...Вирішальне значення в нестабільному сучасному світі економічного розвитку на рівні промисловості та модернішої політичної організації не може розумітися окремо від цього ширшого еволюційного контексту”²⁸. Із такої теоретичної системи координат цілком логічно випливав висновок, якого дійшли А.Інкелес та Д.Сміт у своєму дослідженні переходу від традиції соціальної організації до модерного суспільства. Для обох соціологів цей процес був одним із вимірів лінійного, універсального процесу раціоналізації культури, який, своєю чергою, визначається раціоналізацією матеріального життя, тобто технологічними змінами, спричиненими індустріалізацією²⁹.

Щобільше, акцентація на функціоналістському підході до суспільства, тобто концептуалізація його як соціальної системи, що диференціюється на чотири підсистеми, кожна зі своєю функцією (економіка у цій схемі виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення, соціетальна спільнота – інтеграції, соціокультурна – латентної підтримки зразка) розчинила державу як одиницю аналізу в політичній системі та колективній поведінці. Держава не потрактовувалася як автономний діяч, здатний пришвидшити або загальмувати соціальний розвиток та суттєво вплинути на констеляцію сил у суспільстві. Дослідники, за словами американського вченого С.Краснера, “писали про уряд, політичний розвиток, групи захисту інтересів, голосування, законодавчу поведінку, лідерство та бюрократичну політику, тобто майже про все, що завгодно, за винятком “держави””³⁰.

успішний опір якого експлуатації власне й заблокував соціально-економічну динаміку Піднебесної (див.: Deng K. Development and Its Deadlock in Imperial China, 221 B.C. – 1840 A.D. // Economic Development and Cultural Change. – 2003. – Vol. 52. – № 3. – P. 479-522).

²⁸ Parsons T. Introduction // Weber M. Sociology of Religion. – Boston: Beacon, 1963. – P. LXX.

²⁹ Inkeles A., Smith D.H. Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974. – P. 160.

³⁰ Krasner S. Approaches to the State // Comparative Politics. – 1984. – Vol. 16. – № 2. – P. 223.

Вже накінець 1960-х років Дж.Неттл звернув увагу на неспівмірність масштабу функцій держави та мінімальним обсягом уваги до неї з боку академічної спільноти³¹. Окрім теоретичних передумов такого стану речей – панування системного мислення у суспільних науках, яке, розглядаючи сферу політичного, зводило його до притаманній кожній підсистемі функції концентрації та збільшення влади – нехтування державою як концептуальною змінною мало своїм опертям концептуалізовану А. де Токвілем відносно „бездержавність” американської політичної традиції. Одним із найяскравіших виявів Токвілево-Парсонсового стилю мислення у соціології стала розвідка С.Ліпсета „Перша нова нація”³². Водночас було б помилковим розглядати французького мислителя виключно як фундатора інтелектуальної традиції, що пріоритезує громадянське суспільство. Токвілеве далекосяжний умовивід зі „Старого порядку та революції” про те, що Французька революція зміцнила державу (положення, узагальнене Марксом у „18 брюмері Луї Бонапарта”), також паралельно закладає підвалини аналізу в термінах центральності держави. Вельми симптоматично, що один із провідних дослідників соціальних змін з позиції системного підходу Ч.Джонсон, який у своїй монографії „Революційні зміни” підміняв державу соціальною системою, у 1980-ті роки став автором трактату про роль міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії у народженні японського дива³³ витриманого у дусі „державоцентристського” підходу й запропонував поняття „держави, що сприяє розвитку”.

³¹ Nettl J.P. The State as a Conceptual Variable // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 4. – P. 561.

³² Lipset S.M. The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective. – Garden City: Anchor Books, 1967.

³³ Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975. – Stanford: Stanford University Press, 1982.

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє, передусім відбувається у рамках Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер, Вебер чимось подібний до Маркса структуралістів: у теоретизуванні „державоцентристів” німецький мислитель постає як аналітик динаміки об’єктивних економічних та політичних структур, натомість ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед поборників цієї школи популярним є роботи історика О.Гінце, які розглядали міждержавні конфлікти як рушійну силу розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним „постачальником” держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми навіть побіжно не згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію „великій теорії” Парсонсового гатунку, з іншого – пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпослідовніше ці теоретико-методологічні принципи знайшли свій відбиток у програмовій праці Т.Скочпол “Держави і соціальні революції”, у якій американська дослідниця спонуковує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об’єктивно детермінованих та комплексних переплетінь різноманітних дій груп, що є відмінно розташованими. Саме ці переплетіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу та дозволяють новому режиму набирати силу. Таку комплексну взаємодію факторів можна осягнути виключно шляхом виняткової зосередженості на інституційно детермінованих ситуаціях та відносинах груп всередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у рамках міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті.

„Прийнявши такий безособовий та несуб’єктивний погляд, який наголошує на типових відносинах між групами та суспільствами, – робить умовивід Скочпол, – ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено називати структурним поглядом на соціокультурну реальність”³⁴. Скочполів підхід, хоч і був своєрідним „запереченням заперечення” важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас був неспроможний взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж – а радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації – переслідує усіх прихильників розташування держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т.Скочпол та В.Сьюелом, виключно структурний аналіз залишає „за дужками” дуальну природу структури, а відтак, нездатний досягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. З плином часу Скочпол пом’якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних факторів до свого аналізу має ситуативний характер та не проходить на рівні синтезу³⁵. Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

Не можна оминати увагою існування зв’язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які вони концептуалізують – з

³⁴ Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 18.

³⁵ Обговорюючи чинники іранської революції, яка потолочила режим шаха Реза Пехлеві, Скочпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необгрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави, посиляючись на роль духовних лідерів, з одного боку, та її „державоцентристською” системою координат – з іншого (див.: Skocpol T. *Social Revolutions in the Modern World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 18).

іншого: американська держава інтерпретувалася переважно за допомогою концепції плюралізму, латиноамериканська – теорій залежності, а для країн Східної Азії було розпропагандовано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і культурі бюрократичних машин вказаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було б схарактеризувати як ініціатора розвитку, й існувала³⁶, її інституційний профіль суттєво відрізнявся від східноазійської. Латиноамериканські держави були так само авторитарними та активно заохочували практики політичного капіталізму як і їхні східноазійські „колеги”. Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично провіщали, що вони їх сповідують. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патрімоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту або ту посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною кон'юнктурою, що значно звужувало основу довготривалої влади бюрократії, унеможливаючи проведення стабільної політики. Натомість в Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що власне і не може дивувати, враховуючи культурну „традицію”, яка опиралася на типову змінну партикуляризм за рівночасного акцентування на принципі досягнення. За свідченням Ч.Джонсона, у країні вранішнього сонця бюрократія „рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на основі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів – прем'єр міністр може особисто призначити тільки приблизно

³⁶ Навіть Ф.Кардозо та Е.Фалетто у своєму трактаті, витриманому у дусі теорії залежності, обговорюють феномен держави, що сприяє розвитку (див.: Cardoso F.E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. – Berkeley: University of California Press, 1979. – P. 143-148).

двадцять міністрів та керівників агенств – і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі проекти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям суспільства³⁷. Безперечно, така система має свої вади – її стабільність та захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможлиблює зміну засад її функціонування, про що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують на первинності громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, та підважує практики політичного бізнесу³⁸ – з іншого. Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупиняти його у разі потреби. Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідом відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. У випадку Кореї рада з економічного планування (основний орган прийняття рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень аби

³⁷ Johnson C. *Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State*. – N.Y.: Norton, 1995. – P. 13. Р.Белла у своєму класичному трактаті про релігію Японії доби Токугава вбачає ключ до розуміння відносно успішної відповіді японського суспільства на виклики модерну у впливі традиційних цінностей, які були найбільш наближеними до західних серед незахідних суспільств (див.: Bellah R.N. *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*. – N.Y.: Free Press, 1957; Bellah R. *Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia // The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 243-251). Без сумніву, студії Белли 1950-1960-х витримані в оптимістично-євроцентристському дусі та ігнорують інший, темніший бік спадку сьогунату, який спричинився до авторитарно-мілітаристської спроби „подолання модерну” японськими правлячими верствами та інтелектуалами.

³⁸ Детальніше про політичний бізнес у Східній Азії див.: *Political Business in East Asia* / Ed. by E.T.Gomez. – L.; N.Y.: Routledge, 2002.

оминати, ба більше – навіть долати опір з боку бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовуватися до вимог економічного планування, натомість плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств³⁹. Це пояснення, поза сумнівом, не може інтерпретуватися як негативний вплив демократії на розвиток, яка немовбито унеможлиблює впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через полярістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, втім, не сприяв раціоналізації структури прийняття бюрократичних рішень, натомість східноазійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-à-vis* суспільство.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвою (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеохоплююче планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід спізнілого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучання державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом діям держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського „вундеркінда” у 1960-1980-ті роки прилучилися так звані „азійські тигри”, або „банда чотирьох” – Гонконг, Сингапур, Південна Корея й Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було зарахувати до напівпериферії (у випадку Японії) та периферії (у випадку „тигрів”), піддав сумніву жорстко-детерміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-

³⁹ Див.: Chibber V. Bureaucratic Rationality and the Developmental State // American Journal of Sociology. – 2002. – Vol. 107. – № 4. – P. 983.

системному аналізу з його наполяганням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистий є такий показник як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник для Японії становив 281,9%, Гонконгу – 103,8%, Сингапуру – 105,9%, Південної Кореї – 45,4%, а Тайваню – лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижче. Натомість за 40 років (тобто у 1999 році) східноазійські держави досягли вражаючого прогресу: японський ВВП на душу населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконгу – 372,9%, Сингапуру – 461,7%, Південної Кореї – 196,7%, а Тайваню – 211,3%⁴⁰.

Далеко не усі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням – переважно через індустріалізацію – були пасивними одержувачами „дарів” від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що загалом вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих „спізнілих” держав виявилися надзвичайно проактивними з огляду на свою здатність до інституційних та політичних інновацій. За допомогою державних субсидій індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наближаючи його до високотехнологічних зразків Півночі. Втім, історико-соціологічне вивчення генезису західноєвропейського капіталізму засвідчує важливу роль, яку держава займала у становленні модерного економічного і соціального порядку, розвіюючи міф про західноєвропейську індустріальну революцію як процес, що ініціювався виключно приватними інтересами⁴¹. Покладання винятково на сили ринку,

⁴⁰ Див.: Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West? // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. – L.; N.Y.: Routledge, 2003. – P. 305.

⁴¹ Потужну критику ліберального символу віри запропонував К.Полані (див.: Polanyi K. The Great Transformation. – Boston: Beacon Press, 1957). Релевантність поглядів Полані

який саморегулюється, не спрацьовує, і втручання держави є необхідне для стимулювання та дисциплінування підприємницької поведінки капіталістичного класу. Роль держави є засадничою як за умов, що відповідають ідеально-типовій моделі ринку, коригуючи притаманну йому атомізовану раціональність, так і в ситуації, в якій структури ринку відхиляються від ідеальних стандартів, а саме така ситуація поширена у країнах периферії та напівпериферії. За проникливим спостереженням Еванса і Рюшемейера, у країнах третього світу, до яких сьогодні прилучаються суспільства колишнього другого світу, “існує висока вірогідність, що панівний клас охоплює тісно пов’язаних між собою власників олігополій, щоби більше, інтереси деяких з них є не локальними, а транснаціональними. До панівного класу також долучається не менш тісно пов’язана між собою аграрна еліта, чий інтерес є водночас патрімоніальними та зорієнтованими на прибуток”⁴². Водночас представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, всіляко уникають апріорної ідентифікації держави з легально-раціональним типом панування, а відтак, відмовляються від формулювання універсальних рецептів для розв’язання проблем у кожній окремій історичній ситуації. Вочевидь правий Д.Сейер, який нагадує, що такі країни як „Тайвань та Корея навряд чи

сьогоденному світу експлікується такими вченими як Дж.Аррігі та Б.Сілвер, Ф.Блок, М.Буравой, Г.Рот (див.: Block F., Somers M. In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 283-323; Burawoy M. For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 193-261; Roth G. The Near-Death of Liberal Capitalism: Perceptions from the Weber to the Polanyi Brothers // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 263-282; Silver B.J., Arrighi G. Polanyi’s “Double Movement”: The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared // *Politics and Society*. – 2003. – Vol. 31. – № 2. – P. 325-355.

⁴² Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention // *Bringing the State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer and T. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 45.

можуть розглядатися як зразки раціонально-легальної адміністрації або буржуазної демократії, а найбільш вражаючого успіху капіталізму в ХХ столітті досягла острівна держава, якій властива тривала політична стабільність і патерналістський соціальний етос, та в якій компанія Міцубісі була заснована за допомогою держави”⁴³. Держава, що сприяє розвитку, активно вдавалася до примусу: дослідниця корейського досвіду М.Ву-Каммінгс погоджується з Мао Цзедунем, що влада виростає з дула гвинтівки; рівночасно вона звертає увагу, що конфігурація політичної й економічної влади в східноазійському регіоні суттєво відрізнялася від ідеально-типової візії капіталізму та соціалізму: „Достоту так само як Кім Ір Сен під впливом конфуціанства розбудував спадкову родину-державу у Північній Кореї та назвав це комунізмом, корейські чеболи розбудували великі, керовані родинами, спадкові корпорації у Південній Кореї та назвали це капіталізмом”⁴⁴.

Попри те, що, за К.Шмідтом, війна власне не є завданням або метою політики, вона, тим не менш, „як постійно присутня можливість, є головним

⁴³ Sayer D. A Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism // *American Journal of Sociology*. – 1992. – Vol. 97. – № 5. – P. 1411.

⁴⁴ Woo-Cummings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // *Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cummings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 19. Вплив конфуціанства є певною мірою „double-edged sword”, а відтак, не піддається універсалізації. По-перше, конфуціанство пройшло кілька стадій у своєму розвитку: класичне конфуціанство (з моменту свого виникнення до III століття), неоконфуціанство (X-XIX століття), нове конфуціанство, яке є феноменом ХХ століття. По-друге, властива для конфуціанства акцентація на взаєминах персональної залежності за рахунок безособового „легалізму” значно прискорювало поширення капіталізму за умов сприятливої кон’юнктури; водночас відсутність або недорозвиненість інституціоналізації правових засад економіки ускладнюють розв’язання проблемних ситуацій у кризову добу (див., детальніше: Pye L.W. “Asian Values”: From Dynamos to Dominoes // *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* / Ed. by S.Huntington, L.Harrison. – N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 244-255; Tu Weiming. Implications of the Rise of “Confucian” East Asia // *Daedalus*. – 2000. – Vol. 129. – № 1. – P. 195-218).

припущенням, що визначає у специфічний спосіб людські дії, а отже, творить політичну поведінку. ...Політичне само по собі не знаходиться на полі битви, яке має власні технічні, психологічні та військові закони, воно знаходиться у способі поведінки, який визначається цією можливістю через чітку оцінку конкретної ситуації та здатності правильно відокремити реальних друзів від реальних ворогів”⁴⁵. Пояснення постання східноазійських держав, що сприяють розвитку, неможливе без включення до аналізу масової мобілізації, спричиненої націоналізмом та війнами. Показово, що як Тайвань, так і Південна Корея виникли за умов громадянських воєн, які і дотепер не скінчилися, а соціальні, політичні та економічні інституції цих суспільств розвивалися вже у ситуації холодної війни, коли дії національних держав визначалися імперативами виживання та геополітичними калькуляціями надпотуг. Окрім того, абсолютизація трансформативного потенціалу держави безвідносно до світ-системного контексту є недоречною. Приміром, цілі доктрини Трумена були набагато масштабніші за план Маршала, а відтак, навряд чи могли розраховувати на ухвалу у фіскально-консервативному американському конгресі. Легітимація масового переозброєння Заходу, яке забезпечило б світ-економіку необхідною ліквідністю стала можливою лише через війну в Кореї. Ба більше – війна у Кореї виконала функцію плану Маршала для Японії, позаяк військові замовлення пожвавили економіку цієї країни⁴⁶. Не заперечуючи очевидного факту, що будь-яка держава є інструментом класового панування, прибічники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, звертають свій погляд до іншого виміру функціонування

⁴⁵ Schmitt C. The Concept of the Political. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1976. – P. 34; 37.

⁴⁶ Див.: Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L.: Verso, 1994. – P. 297; Cummings B. The Political Economy of the Pacific Rim // Pacific-Asia and the Future of the World-System / Ed. R.A.Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. – P. 31.

цієї інституції – її ролі корпоративного діяча. За влучною формулою Кардозо, ми не можемо розглядати державу “виключно як прояв класових інтересів, не усвідомлюючи, що такий прояв вимагає організації. Позаяк така організація не може бути нічим інакшим як соціальною мережею індивідів, то вона існує сама по собі й має власні інтереси”⁴⁷. Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів.

Водночас будь-яка держава – навіть тоталітарні партії-держави не є винятком – не може досягтися як моноліт. Отже завжди є загроза перетворення її на арену соціальних конфліктів між панівними та підкореними класами, які воліють перетворити державу на засіб досягнення своїх партикулярних інтересів. “Такі зусилля, – зауважують Еванс і Рюшемейер, – у разі доведення до екстремуму можуть спричинити фрагментацію та параліч держави (класичним прикладом цих тенденцій є веймарівська Німеччина. – П.К.) як корпоративного діяча...”⁴⁸. Одним із ключових вимірів держави, спроможної стимулювати розвиток, є її здатність формулювати та захищати універсальні інтереси суспільства, виходячи у такий спосіб поза одномірне марксистське бачення сучасної держави, яке у парадигматичному формулюванні В.І.Леніна постулювало, що “будь-яка бюрократія і за своїм історичним походженням, і за своїм призначенням являє собою чисто і виключно буржуазну установу...”⁴⁹. У своєму реальному функціонуванні держава реалізує цілий спектр протилежних за змістом

⁴⁷ Cardoso F.H. On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America // *The New Authoritarianism in Latin America* / Ed. by D. Collier. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – P. 51.

⁴⁸ Rueschemeyer D., Evans P. *The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention* // *Bringing the State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer and T. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 47.

⁴⁹ Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // *Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1984. – Т.1. – С. 272-273.*

цілей, будучи водночас інструментом панування, захисником універсальних інтересів (громадянського) суспільства, водночас зберігаючи свою корпоративну ідентичність, яка є основою автономії держави *vis-à-vis* суспільства. Конкретно-історична комбінація перерахованих попередньо характеристик держави не може визначатися а *prigori* в рамках есенціалістської соціальної теорії і має контингентний характер, найбільш евристичною стратегією концептуалізації якої є веберівське поняття вибіркової спорідненості⁵⁰. Варто також зважити на те, що державний інтервенціоналізм не є панацеєю та повним заміником Смітового „нічного вартового”. Наслідки втручання держави до сфери суспільного та економічного розвитку є завжди двозначні. Держави, що переймаються розвитком, часто маніпулюють фінансовою структурою аби підтримати пріоритетні сектори економіки. Соціалізація ризиків досягається у таких випадках або інфляційним фінансуванням так званих „поганих” позик, через що фірми-боржники уникають банкрутства, або збільшенням державної долі акцій банків для повного списання боргів. Обидві стратегії є формами оподаткування населення: перше – опосередкованого, друге – безпосереднього⁵¹.

За відсутності інституцій, які знижують вартість економічних операцій, гарантують права власності та забезпечують широкий доступ до інформації у економіці у поєднанні з „недорозвитком” бюрократичної традиції та корумпованістю політичного класу знецінюється роль такої переваги, як дешевизна робочої сили або навіть інвестиції до „людського капіталу”. За

⁵⁰ Кутуєв П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 136-148.

⁵¹ Див.: Woo-Cummings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // *Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cummings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. – P. 13. Криза „поганих” позик навіть дозволяє деяким дослідникам визначити таку країну як Японія „хворою людиною глобального капіталізму” (McCormack G. Breaking Japan’s Iron Triangle // *New Left Review*. – 2002. – № 13. – P. 5).

приклад подібної тенденції править Південна Італія, де збільшення обсягів фінансування освіти не має позитивного впливу на економічний розвиток, а відставання цього регіону від решти членів Європейського Союзу лише поглибилося⁵². Тому одним із найважливіших чинників успішної реалізації проекту розвитку є створення бюрократичного апарату⁵³.

Завдання розбудови бюрократичного апарату не вичерпується витворенням відповідної матеріальної інфраструктури: як і у будь-якому процесі, для зведення нових інституцій є необхідне подолання мікрораціональностей (вираз Г.Одонела) та заміщення їх цінностями, які можуть бути засадами спільної раціональності менеджерів держави. Інакше кажучи, конструювання професійного етосу державної служби необхідне⁵⁴, але довершеність цього процесу може тривати десятиріччями – розкіш, яку більшість держав як третього, так і другого світів не можуть собі дозволити. Відтак, справедливим залишається висновок Еванса і Рюшемейера, що “існування адекватної бюрократичної машини є узалежене від більш тонких, тривалих

⁵² Див.: Chirot D. Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis // *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M. Derlugian, S.L. Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. – P. 83.

⁵³ Kutuev P.V. Democracy, State and Development: The Case of the Post-Leninist Ukraine // *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія. Серія: соціологія.* – 1999. – Т. 11. – С. 4-12; Kutuev P.V. Cultural Tradition and Socio-economic Dynamics: Weberian Perspective on Capitalism and Modernity in Ukraine // *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія. Серія: соціологічні науки.* – 2000. – Т.18. – С. 4-10.

⁵⁴ Kutuev P.V. Public Service Ethos in Ukraine // *Professionalization of Public Servants in Central and Eastern Europe* / Edited by J.Jabes. – Bratislava; Tallinn: NISPAcee, 1997. – P. 94-100.

процесів розбудови інституцій, що значно зменшує вірогідність присутності бюрократії саме у той момент, коли вона потрібна державі найбільше”⁵⁵.

Однією з ключових характеристик держави, яка налаштована на стимулювання розвитку, є її відносна автономія, тобто спромога формулювати та втілювати політику, яка конфліктує з інтересами впливових соціальних груп. Водночас зміцнення держави як корпоративного діяча може загрожувати її автономії, натомість її ефективне втручання до економічної сфери часто робить з держави арену соціальних конфліктів. Держава справляє неабиякий вплив на процеси розвитку, використовуючи стратегічно важливі підприємства, що знаходяться у державній власності. Така політика є класичною і виправдовує себе за умов, коли є потреба подолати перепони приватним інвестиціям, які створюються зовнішніми факторами. Втручання держави до певної галузі економіки виконує функцію запрошення приватним діячам; воно також допомагає визначати пріоритетні напрями економічної трансформації. За обставин ринку, що контролюється олігополіями, саме державні підприємства сприяють відновленню конкуренції. Зазвичай, державні підприємства оперують у тих секторах економіки, яким потрібні великі капіталовкладення та висока технологічна дисципліна (таких, приміром, як енергетика, переробка нафтопродуктів, видобувні галузі). Водночас неуспіх активного втручання держави до сільського господарства виявляє межі її дій – сільське господарство є розпоросеним у порівнянні з промисловістю, і безпосередній контроль за ним є проблематичний навіть для ленінських режимів (прикметно, що реформи у Китаї почалися із пом’якшення контролю за аграрним сектором) та загалом недосяжний для капіталістичних країн периферії / напівпериферії. Держава натомість може займати активну роль у маркетингу сільськогосподарської продукції,

⁵⁵ Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention // Bringing the State Back In / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer and T. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 48-49.

зокрема на міжнародному рівні, та впливати на структуру земельної власності, провівши земельну реформу.

З-поміж пострадянських дослідників є широко розповсюдженою думка про беззаперечну перевагу приватної власності з огляду ефективності функціонування економіки над державною власністю. Так, Є.Головаха, коментуючи українську приватизацію доби незалежності, порівнює її із розкраданням колгоспної „соціалістичної” власності, метафорично зауважуючи, що „от таку купу „моркви” ми мали у славнозвісний рік здобуття незалежності, і, гадаю, якби цю купу не порозносили „зłodії-прихвизатори”, вона б спочатку довго загнивала, а потім по ній проїхав би який-небудь „політичний трактор””⁵⁶. Натомість послідовники дослідницької програми держави, яка сприяє розвитку, піддають сумніву акцент на приватній власності як найважливішому елементі ринкової економіки, позаяк конкуренція та регулювання є важливішими чинниками, що визначають економічні показники, ніж тип власності. Ба більше, сфокусованість на питанні власності, яка відволікає від фундаментальніших проблем (приміром лібералізації економіки) є шкідливим.

Успіх втручання держави до соціально-економічного життя є можливий за умови збереження її автономії за одночасної капіталістичної орієнтації; зведення держави до інструменту досягнення персональних цілей її менеджерів зумовлює формування клептократичної держави, що гальмує розвиток, породжуючи не стільки „колективне благо”, скільки „колективне

⁵⁶ Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 87. На думку Т.Бієрстекера, обраховуючи ефективність підприємств державної власності, ми маємо зважати на фактори, які виходять за межі економічної ефективності, а саме: соціальний добробут та політична стабільність. Окрім того, ефективність приватних компаній часто завдячує державній підтримці (див.: Biersteker T.J. The Logic and Unfulfilled Promise of Privatization in Developing Countries // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 195-219).

лихо”. Відтак, зменшення ступеню автономії клептократичної держави позитивно впливає на соціально-економічний розвиток. Попри всю можливу автономію, держава, що сприяє розвитку, не ігнорує інтереси панівних класів. Автономія держави зростає за умови, що панівні класи знаходяться у стані конфлікту поміж собою (таким прикладом може бути зіткнення традиційних латиноамериканських еліт, чий вплив був обумовлений земельною власністю, із промисловцями), або у разі потреби втручання держави з боку панівних класів для подолання опору, який чинять експлуатовані класи. Так, перуанські військові, придушивши селянські заворушення, взяли державний апарат під свій контроль та використали його проти землевласницької еліти.

Автономія держави справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, але й у державній політиці з розподілу та перерозподілу економічних ресурсів. Тайвань служить за зразок покращання розподілу доходів, яке було вислідом не лише земельної реформи 1950-х років, але й стимулювання тих галузей промисловості, які посилюють експортний потенціал економіки. Результатом такої політики стало примноження реальних заробітків населення за рівночасного зменшення нерівності.

Для держави, що стимулює розвиток, є доконечно важливий відхід від економічної ортодоксії неоліберального гатунку, яка вимагає встановлення “правильних цін” через виключно ринкові механізми. Натомість держава має сфокусуватися на творенні “правильних інституцій”, навіть дозволяючи тимчасове викривлення цінової структури ринку.

Оригінальним внеском до соціології розвитку та модернізації з боку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є переосмислення нею наслідків взаємодії між національною державою та транснаціональними корпораціями (ТНК). Дискурс неоліберальної глобалізації вимагає від національних держав створення найсприятливішого клімату для ТНК, погрожуючи, у протилежному випадку, „втечею” капіталу. Теоретики лівого

спрямування з підозрою ставляться до діяльності ТНК, розуміючи їхню повсюдність як шкідливу для економік країн-реципієнтів. Адепти дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, вдаються до більш аналітично-індуктивної методології оцінки взаємодії між ТНК та національними урядами. Поза сумнівом, ТНК є не лише глобальними економічними гравцями, але й „національними корпоративними громадянами”, які включені до політико-економічного життя країни свого розташування, а відтак, чинять тиск на національну державу так само як і будь-який інший лобіст. Від локальних груп захисту інтересів ТНК відрізняються обсягом своїх ресурсів, отже їхня присутність суттєво змінює політичний баланс сил у суспільстві. Однак апріорної відповіді на питання про вплив ТНК на національні економіки не може бути, позаяк граничний результат залежить від ефективності політичних заходів, що реалізуються державою-реципієнтом іноземних інвестицій. Аналізуючи різні сектори економіки в країнах третього світу (предметом вивчення стають видобувні галузі, промисловість та позики капіталу), Еванс формулює скептичну позицію щодо наслідків проникнення ТНК, яка долає однобічність як оптимістів, так і песимістів. Усупереч своїм опонентам, він потверджує, що ТНК не лише зацікавлені в експлуатації природних ресурсів країн свого розташування, використовують місцевих робітників виключно як некваліфіковану робочу силу та переважно експортують усю видобуту сировину за межі країни. За таких умов компраторська держава отримує лише символічні податкові надходження та незначну частку прибутків корпорацій. Адекватна політика держави, що стимулює розвиток, радикально змінює традиційну картину: після надходження першої хвилі інвестицій ТНК стають зацікавленішими у продовженні своїх операцій; і щобільше, із поступовим зниженням цін виробництва локальні компанії заступають ТНК. Держава отримує важелі впливу на ТНК та збільшує надходження до бюджету, підвищуючи податки й залучаючи вітчизняні компанії до виробництва. Це, своєю чергою, уможлиблює державу активніше

розбудовувати свою інституційну інфраструктуру, використовувати кваліфікованих менеджерів та вдаватися до таких інструментів регулювання економіки як інвестування та націоналізація. Держава, яка на початкових стадіях є занадто бідною для експлуатації власних природних ресурсів, збагачується за допомогою ТНК, які розробляють ці ресурси, та може “шантажувати” ТНК, які вклали свій капітал в інвестиції, а тому стають чутливими до пресингу з боку держави. Без сумніву, що загроза націоналізації не є „смертельною” зброєю в руках держави у її змаганні з ТНК. Останні можуть перенести свою діяльність до інших країн і конкурувати із зоною своїх первинних інвестицій, але за таких обставин не варто переоцінювати ступінь мобільності капіталу.

Коли йдеться про промислове виробництво, що належить ТНК, та позики капіталу, держава, яка реалізує власний проект розвитку, потрапляє у скрутнішу ситуацію порівняно зі своєю позицією *vis-à-vis* ТНК, які контролюють видобувні галузі. Промисловість переживає цикли технологічного оновлення набагато регулярніше, ніж це має місце у видобувних галузях, що ускладнює завдання держави перебрати на себе функції ТНК. Корпорації, які оперують у галузі промисловості, зазвичай, мають тісніші контакти з локальною буржуазією, що ускладнює менеджерам держави посилення свого контролю над ТНК. Окрім того, атака держави на ТНК зміцнює цей зв’язок, позаяк локальний капіталістичний клас, реалістично переймається загрозою власній автономії у випадку консолідації держави *vis-à-vis* ТНК, а відтак, стає на бік останніх. Проте навіть у такій ситуації, за умови зростання інфраструктурної влади держави, стають реальними такі форми партнерства з ТНК, які є економічно вигідними як державі, так і місцевим виробникам.

Не заперечуючи очевидного факту, що позики капіталу суттєво обмежують автономію держави-боржника та набір політичних інструментів здійснення впливу на ключових економічних діячів, що знаходяться в її розпорядженні, представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку,

наголошують на неможливості однозначної оцінки наслідків діяльності транснаціонального капіталу. Більшість кредитів надаються під гарантії держави і слугують розвитку інфраструктури, отож вправне користування ними суттєво посилює позицію держави як агента розвитку. За Евансом, “закордонні позики суттєво зміцнюють владу держави у протистоянні з місцевою буржуазією: держава вже не мусить покладатися на локальні еліти як єдине джерело ресурсів. Це особливо важливо для режимів, чий трансформативний проект передбачає усунення певних сегментів традиційних еліт”⁵⁷.

Лівозорієнтовані соціологи невтомно продукують безапеляційні інвективи на адресу програм структурної перебудови економіки, які спонукають до більшої відкритості економік, відповідно стимулюючи діяльність ТНК. Але успіх держави, що сприяє розвитку, позбавляє цю критику універсальності. Безумовно, власники міжнародних грошей та локальний політичний істеблішмент об’єднуються та консолідуються в урядових структурах країн-боржників. Це, своєю чергою, посилює владу нових еліт із міжнародними зв’язками, які керують великими компаніями та урядовими агенціями країн третього світу. Зрештою, доступ до міжнародних грошей стає власне фактором, який впливає на структуру суспільства, забезпечуючи нові моделі культурних орієнтацій. Структурна перебудова підважує владу банків, великих компаній та локальних еліт, тобто усіх тих, хто допомагає концентрації транснаціональних інвестицій⁵⁸. Але за умов, що держава здобуває ефективні підйоми впливу на ТНК, позбавляючи останні

⁵⁷ Evans P. *Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period* // *Bringing the State Back In* / Ed. by P.Evans, D.Rueschemeyer, T.Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 205.

⁵⁸ Див.: Bracking S. *Structural Adjustment: Why it Was Not Necessary and Why it Did Work?* // *Review of African Political Economy*. – 1999. – № 80. – P.209.

монопольного права визначати рішення держави, кооперація між ними може стати взаємовигідною.

Держава, що стимулює розвиток, повинна бути носієм специфічних характеристик. Апарат такої держави повинен не лише незалежно і безсторонньо формулювати свої цілі (тобто мати автономію), але й володіти ресурсами, необхідними для їхнього втілення, попри опір впливових інтересів. “Там, де держава є слабкою та / або контролюється партикулярними інтересами, – пишуть Рюшемейер і Путерман, – ми дуже часто є свідками згубної політики, безпосереднім результатом якої стає збагачення впливових діячів та / або підтримка хисткої влади держави”⁵⁹.

Водночас автономія держави та баланс влади, який дає державі шанс домінувати над партикуляристською опозицією, повинні доповнюватися тісним зв'язком між тими, хто виробляє політику держави, та діловою елітою. Це тонке поєднання незалежності та кооперації – або “закорінена автономія держави” (embedded state autonomy), як називає це явище П.Еванс – забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю обох сторін. За таких умов спромога держави трансформувати соціально-економічні відносини значною мірою посилюється.

Поза сумнівом, не всі заходи, застосовані такими зразковими, з точки зору розвитку, державами як Південна Корея і Тайвань варті копіювання.

Держава в цих країнах щільно співпрацювала з капіталістичним класом (хоча й була спроможною дисциплінувати окремі його сегменти) та, зазвичай, жорстко придушувала робітничий рух, водночас використовуючи політику репресій і матеріальних заохочень. Так, тайванський уряд пріоритезував стабільність цін аби уникнути різкого погіршення фінансового стану працівників розгалуженої бюджетної сфери. За великим рахунком, низка

⁵⁹ Rueschemeyer D., Putterman L. Synergy or Rivalry? // State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L.Putterman, D.Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. – P. 256.

держав, що виступали як каталізатор розвитку в країнах третього світу, були однопартійними авторитарними режимами. Але автономія держави не є еквівалентом авторитарної диктатури та бюрократичної зарегульованості, про що свідчить приклад ірландської демократичної (на відміну від авторитарної) держави, що стимулює розвиток. На одного успішного з огляду розвитку А.Піночета, який успішно впроваджував на першому етапі свого правління ідеї Чикагської економічної школи („економічна рівновага на вістрії багнета” – так А.Г.Франк дошкульно схарактеризував досягнення диктатури), а на другому – Вірджінської школи політичної економії, припадають десятки не менш жорстоких диктаторів, чиє правління залишило після себе економічну руїну, відновлення якої потребує не одне десятиріччя (за блискучий приклад править Аргентина⁶⁰). Тому орієнтація на українського Піночета, імпліцитно присутня у дослідях такого автора як П.Кубічек, є хибною теоретично і небезпечною практично⁶¹. Окрім того, Піночетове Чилі як взірць економічного успіху не витримує зіставлення з дійсністю: зіставлення із так само авторитарним Тайванем свідчить, що у 1973 році (рік військового перевороту під проводом Піночета) ВВП на душу населення у Тайвані становив лише 73% від чилійського, натомість у 1995 році це відношення змінилося на протилежне і чилійський показник ВВП на душу населення став нижчим за тайванський, дорівнюючи 68% від нього. Ба більше – спеціалізація Чилі на видобувних галузях та експорті сільськогосподарської продукції до розвинених країн мала своїм вислідом зниження долі промислових товарів в експорті до 14% у 1995 році, натомість у випадку Тайваню цей показник сягав 93%⁶².

⁶⁰ Д.Рок задокументував піднесення та падіння Аргентини від belle-époque до кризи 2002 року (див.: Rock D. Racking Argentina // New Left Review. – 2002. – № 17. – P. 55-86).

⁶¹ Див.: Kubicek P. Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 1997. – Vol. 13. – № 3. – P. 111-112.

⁶² Див.: Amsden A.H. The Rise of “The Rest”: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies. – N.Y.: Oxford University Press, 2001. – P. 291.

Досвід країн Східної Азії яскраво свідчить, що, попри факт запозичення західних технологій та наукового знання, спосіб у який ці країни модернізувалися та розвивалися відбивав локальні ціннісні та інституційні переваги, наслідком чого стала активна роль держави в ініціації та підтримці цих процесів. Рівночасно ми повинні усвідомлювати обмеженість цього досвіду з його наголосом на „керуванні ринком” з огляду на економічну кризу 1997 року – так званого азійського „грипу” – який відновив репутацію західного, радше американського, індивідуалістичного капіталізму, засадою якого є вільна конкуренція. Не можна не погодитися із твердженням Дж.Квон, що „навіть підбір найкращих заходів не може гарантувати успіх... Ефективність є узалежненою від інших факторів, таких як людський капітал, властивості організації ринку та структура політичних інституцій”⁶³. До цього списку ми повинні долучити ціннісні переваги діячів, вплив яких дозволяє говорити не про одну універсальну модель капіталізму, а про *капіталізми*, що функціонують у відмінних соціокультурних середовищах. Власне саме цей останній фактор дає можливість досягнути чинники відмінної *якості* державного втручання у суспільно-економічний розвиток. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути траєкторію південнокорейської держави, що сприяє розвитку, успіх якої є надзвичайно повчальним. Усупереч багатьом державам третього світу, де субсидії учасникам ринку й досі сприймаються як подарунки, корейська держава вправно використала їх як важіль впливу на економічний розвиток, та дисциплінувала клас капіталістів (зокрема, великий бізнес). Останнє твердження не повинно абсолютизуватися, позаяк корейська держава мала беззаперечний вплив на *деякі* фірми, тимчасом як капіталістичний клас загалом часто виявляв непокору та самостійність.

Південнокорейська держава, яка була клієнталістською за своєю природою, суттєво трансформувалася із приходом до влади (як вислід військового

⁶³ Kwon J. The East Asia Challenge to Neoclassical Orthodoxy // World Development. – 1994. – Vol. 22. – № 4. – P. 642.

перевороту 1961 року) генерала Пак Чан Хі, режим якого подолав інституційні перепони на шляху реалізації ефективної політики та переформулював правила взаємодії держави з капіталом. Першими кроками нового військового уряду стали націоналізація банківської системи країни (це надало більшої ваги державі в обопільних діях із капіталістами, хоча, поза сумнівом, не забезпечило їй імунітет від впливу приватних інтересів), створення ради економічного планування, якій були надані широкі права щодо формулювання економічної політики, та „чистка” бюрократичного апарату, який отримав сигнал, що корупційні практики не толеруватимуться (з 40 тисяч держслужбовців, які обіймали відповідальні посади, та діяльність яких ретельно перевірялася після перевороту, 2 тисячі було звільнено). Врешті, військовий уряд розпочав кампанію проти „нечесних” капіталістів, заарештовуючи найвпливовіших із них. Така політика не мала виключно карного спрямування: президент Пак досяг угоди з впливовими представниками бізнесу, за якою вони могли уникнути конфіскації свого майна, сплативши цілу низку штрафів, які, своєю чергою, інвестувалися у створення нових підприємств. Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, засвідчила, що її нова політико-економічна формула не піддає сумніву принцип приватної власності, водночас капіталістичний клас мав визнати гегемонію держави. Втім, у реальності, представниками бізнесу було сплачено лише невеликий відсоток штрафів через те, що в руках капіталістів залишався контроль над інвестиційними рішеннями – важливий важіль впливу на державу. У Південній Кореї мало місце не домінування держави над капіталом, а радше „історичний блок” (під останнім А.Грамші розумів єдність базису та надбудови, а універсальнішою мовою – єдність протилежностей та відмінних явищ⁶⁴).

Наступним кроком південнокорейської держави на чолі з Паком стала відмова від політики імпортозамінної індустріалізації на користь

⁶⁴ Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks. – London: Lawrence, 1971. – P. 137.

індустріалізації, стимульованої експортом (саме ця стратегія стала основою другого п'ятирічного плану, запровадженого у 1966 році). На тлі невдалих спроб урядів багатьох інших країн третього світу провести індустріалізацію, що стимулюється експортом, успіх південнокорейської держави, що сприяє розвитку, є вражаючий. Закликом єгипетського уряду в 1970-ті роки до локальних капіталістів було: „експорт або смерть”. Попри весь свій пафос, це звернення залишилося без відгуку. Натомість, південнокорейський бізнес, який виграв від нормалізації політичних взаємин з Японією (співпраця з Японією надала безпрецедентну перевагу з точки зору доступу до зовнішніх ринків) був одним з ініціаторів індустріалізації, стимульованої експортом. У такий спосіб отримує підтвердження загальне положення теорії держави, що сприяє розвитку, яке постулює необхідність *взаємодії* між державою та елітою бізнесу: у випадку Південної Кореї прийняття економічних рішень було своєрідною вулицею з двостороннім рухом. Не можна також ігнорувати важливу роль політики США того періоду, яка передбачала зменшенні допомоги Південній Кореї, а це, своєю чергою, змобілізувало корейський уряд накопичувати валютні резерви. Американські урядовці (в особі посла США) були посередниками між режимом Пака й бізнесом, сприяючи покращанню клімату довіри між обома сторонами.

Війна у Кореї 1950-1953 років зумовила перегляд обмеженої політики стримання, архітектором якої був Дж.Кеннан, та стимулювала США до активнішого втручання в економічне життя регіону. Упродовж 1946-1978 років загальний обсяг американської допомоги Південній Кореї дорівнював 13 млрд. доларів США, а Тайваню – 5,6 млрд. доларів США. Лише протягом одного 1964 року американський уряд витратив 7,2 млрд. доларів США на розвиток військової інфраструктури в Японії⁶⁵. Фактично у цьому регіоні трапилося повторення генуезького досвіду XVI століття з переміщення

⁶⁵ Cummings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences // The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F.C.Deyo. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 67.

„ренти захисту” назовні. Руйнація японського імперіалізму, мілітаризму та націоналізму як результат поразки у Другій світовій війні та відновлення світової економіки, здійснене США, виявилось набагато ефективнішим засобом досягнення вищих щаблів всередині „органічного ядра” капіталістичної світ-системи за військову експансію.

Впливовий теоретик та практик політики модернізації В.В.Ростоу з самого початку своєї роботи в адміністрації Дж.Кеннеді (тобто з 1961 року) вимагав від Південної Кореї та Тайваню – а ці держави у той час розглядалися співробітниками агенції з міжнародного розвитку США як „непотріб” – впровадження таких економічних заходів: по-перше, від цих країн очікувалося проведення послідовної політики індустріалізації, стимульованої експортом, по-друге, вони мали поновити інтеграцію з японською економікою, що бурхливо розвивалася. Невластиві для США умови торговельного дефіциту змусили адміністрацію Кеннеді відмовитися від дорогих програм забезпечення безпеки Ейзенхауерової доби, які назагал були грантами, та підштовхували до переходу до політики заохочення більшої самодостатності союзників США на кшталт Південної Кореї та Тайваню⁶⁶. Як зауважує Дж.Аррігі, впродовж 50-х років минулого століття США вітали окрему інтеграцію Японії та її колишніх колоній до американської мережі торгівлі, влади та патронажу. Протягом наступного десятиліття, під впливом посилення дії фінансових обмежень на американську економіку, США розпочали політику *взаємної* інтеграції східноазійських торговельних мереж, зосереджуючи їх на Японії. США також активно сприяли приборканню урядами Південної Кореї та Тайваню націоналістичних антияпонських почуттів, спричинених минулим колоніальним пануванням Японії, та запрошували ці країни відкрити двері для японських інвестицій та торгівлі. Отже, „під егідою американської

⁶⁶ Cummings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences // The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F.C.Deyo. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – P. 25.

гегемонії Японія безкоштовно отримала території, які вона так тяжко виборювала через механізми військової експансії...»⁶⁷.

Стратегія індустріалізації, стимульованої експортом, забезпечили південнокорейську державу додатковою підмогою впливу на колективні дії капіталістичного класу, який потребував підтримки держави задля збереження свого доступу та конкурентноспроможності на ринках західних країн. Південнокорейська економічна політика з її акцентацією на експорті як *основі розвитку* відрізнялася від популярних на той час конвенцій про *просте заохочення експорту*. Стратегія уряду Південної Кореї уможливила використання експортних показників компаній як критерій для надання їм державних субсидій; у разі неспіху на зовнішніх ринках південнокорейські підприємці позбавлялися такої допомоги.

Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, була авторитарним політичним утворенням: управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії мілітарного штабу, військові тривалий час домінували в політиці, а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності. За таких умов режим нехтував політичною опозицією та придушував організований робітничий рух. Авторитарна держава, що сприяє розвитку, зазвичай, закорінена у локальному капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидіювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, зорієнтована на високоосвічених професіоналів як свою соціальну базу та на залучення „глобального” капіталу.

Скориставшись перевагами ситуації (як внутрішньої, так і міжнародної), південнокорейська держава ініціювала індустріалізацію, стимульовану експортом, успіх якої, своєю чергою, зміцнював та консолідував державу. Тим не менш, притаманний авторитарній державі, що сприяє розвитку, патерналізм (який у корейському випадку знаходив легітимацію у конфуціанській традиції що заохочувала правління впливових людей (*big*

⁶⁷ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L.: Verso, 1994. – P. 340.

men) за рахунок правління верховенства права (rule of law), а відповідно і корупції⁶⁸), так само як і перехід від фордизму до постфордизму з наголосом останнього на гнучкості, децентралізації та адаптивності робочої сили, капіталу та *держави* спричинився до занепаду цієї форми держави. Одним із виявів такого занепаду стала Азійська криза 1997 року. Але, попри всю критику на свою адресу, держава, що сприяє розвитку, не наближується до „загибелі”. З одного боку, демократична держава, що сприяє розвитку, засвідчує свою дієздатність: прикладами інституції такого гатунку є Ірландія та Угорщина. З іншого боку, було б фундаментально помилковим дійти висновку, що східноазійські держави, які сприяють розвитку, є допасованими до стандартів західних держав загального добробуту. У дійсності ми є свідками протилежного процесу: не стільки Японія американізується, скільки США починають відтворювати східноазійські моделі у рамках шумпетеріанського постнаціонального робочого режиму. Східна Азія завжди була і залишається „раєм” для великого бізнесу, а регіональні держави, що сприяють розвитку, спрямовують свої зусилля не стільки на захист соціально вразливих верств населення, скільки на допомогу масштабному бізнесу ще енергійніше конкурувати у глобальному масштабі. Рівночасно дії східноазійських держав стали радикальнішим потвердженням теорії просочування благ згори донизу (так званого trickle-down effect), ніж це міг би передбачити найпалкіший послідовник рейганоміки та тетчеризму, позаяк ці суспільства є відносно егалітарними у порівнянні з США. Сьогодні західні уряди відмовляються від політики соціальних послуг громадянам, місце якої заступають послуги бізнесу.

⁶⁸ Див., детальніше: Callahan W.A. Comparing the Discourse of Popular Politics in Korea and China // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 277-322; Sang-Jin Han. The Korean Path to Modernization and Risk Society // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 5-27; Kim Dae Hwan. Rush-To Growth, Economic Crisis, Limping Modernization, and a Dual-Risk Society // Korea Journal. – 1998. – Vol. 38. – № 1. – P. 28-69.

З історичної перспективи, авторитаризм „азійських тигрів” знаходив часткове виправдання як в очах громадян цих країн, так і Заходу під проводом США, позаяк останній проповідував стратегію стримування комунізму, у якій Південній Кореї і Тайваню було відведено місце форпостів. Втім, щодо цього визнання не було беззастережного консенсусу. Південна Корея часів військових хунт править за приклад нестабільності та політизації класових відносин; водночас потенціал інфраструктурної влади південнокорейської держави, що сприяла розвитку, не міг конкурувати з ленінським Бегемотом консолідаційної доби, подеколи перетворюючись на виконавця волі впливових чеболів.

Україна знаходиться у засадничо відмінній ситуації – з наближенням кордонів Європейського Союзу легітимація авторитаризму, навіть такого, що стимулює розвиток, є вкрай проблематичною. Саме це пояснює той факт, що риторика „демократії” набула майже універсального характеру серед політичних сил України. Окрім того, досвід постленінської Центральної Європи та „кельтського тигру” – Ірландії – засвідчує, що саме демократична держава, яка сприяє розвитку, здатна зреалізовувати успішну економічну політику, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства, позаяк таке оточення усуває перешкоди на шляху реалізації творчого потенціалу соціальної дії. Для авторитарної держави, що сприяє розвитку зв’язок, із суспільством часто обмежується зв’язками із промисловим капіталом⁶⁹, а відтак, держава починає переслідувати не стільки цілі національного розвитку, скільки боронить партикуляристські інтереси за рахунок самого розвою. Загрозу, що криється у такій ситуації, відчув ще Ф.Д.Рузвельт, закликавши у своєму посланні до конгресу у 1938 році розслідувати концентрацію економічної влади в США, вмотивувавши це тим, що „свобода, забезпечена демократією, не є у безпеці, якщо люди

⁶⁹ Evans P. Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – P. 234.

толерують зростання приватної власності до такого ступеню, коли вона стає сильнішою за демократичну державу”⁷⁰.

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як феномену (від примусу до кооперації, позаяк, за переконанням М.Гаугарда, „реальна” влада, як емпіричний феномен, існує у континуумі, екстремумами якого є конфлікт та консенсус⁷¹) ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патрімоніальною бюрократичною культурою та поглибленими практиками організаційної корупції. Центральна Європа торує шлях розбудови капіталістичних інституцій за відсутності локальних капіталістів – роль останніх займають ТНК – що відкриває можливості для залежного розвитку, натомість соціальні зміни в Україні – так само як і в Росії – достоту мали своїм вислідом постання потужного класу капіталістів, етос якого спонукає до дій, що підривають інституції „раціонального” капіталізму та скеровує країну дорогою розвитку недорозвитку. Подальша патрімоніалізація держави та консолідація персонального правління (personal rulership) (під цим явищем Г.Рот розумів детрадиціоналізований, персоніфікований патрімоніалізм⁷²), які можуть набирати олігархічно-суперпрезиденталістських або олігархічно-парламентських форм із акцентацією на клієнталізмі, уможлиблюють поступ клептократичної держави, що спрямована проти розвитку (термін Н.Моузеліса), симбіонтом якої є політичний капіталізм.

⁷⁰ Цит. за: Hadley E. Antitrust in Japan. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – P. 155-156.

⁷¹ Haugaard M. The Constitution of Power: A Theoretical Analysis of Power, Knowledge and Structure. – Manchester: University of Manchester Press, 1997.

⁷² Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 196.